

Geen angst voor de 24-uurs economie

Ten opzichte van eerdere perioden hebben de nieuwe Arbeidstijden- en Winkeltijdenwet niet tot een sterke stijging van onregelmatige werktijden geleid. De bescheiden stijging van het gespreid werk leidt niet tot sociale ontwrichting.

In sociaal-economisch opzicht was 1996 een bijzonder jaar. In het begin van dat jaar werd de Arbeidstijdenwet ingevoerd, enkele maanden later gevolgd door de Winkeltijdenwet. Beide wetten vormen een deregulering van de tijdsordening. Gegevens uit de *Enquête Beroepsbevolking* geven aan dat zich in recente jaren veranderingen in de werktijden hebben voorgedaan die kunnen worden gevat onder de noemer 'flexibilisering'. Van de toename in werkgelegenheid tussen 1995 en 1998 had 69 procent

betrekking op werk dat ten dele gespreid was over de avonden, nachten en/of weekeinden (tabel 1). Daarbij gaat het om werk in drie- of meer ploegendiensten, om werk dat soms of geregeld 's nachts (00.00-06.00 uur) of in de avonden (19.00-24.00 uur) en/of geregeld op zaterdag of op zondag verricht wordt, overwerk buiten beschouwing gelaten¹.

Vooraf jongeren en lager opgeleiden werken onregelmatig

Bij jongeren (15-24 jaar) en lager opgeleiden was sprake van een daling in het aantal werkenden met reguliere werktijden. Het aandeel 'gespreid' werkenden steeg hierdoor bij jongeren met 6,1 procent en bij lager opgeleiden met 3,5 procent. Anno 1998 had de meerderheid van de jongeren en van de lager opgeleiden te maken met avond-, nacht- en

tabel 1

Veranderingen in omvang werkzame bevolking naar regeling van de werktijden, sekse, leeftijd en opleidingsniveau, 1995-1998

	toe-/afname (x 1.000)		index 1998 (1995=100)			% gespreid werkenden		
	regulier werk	gespreid werk	regulier werk	gespreid werk	totaal	1995	1998	verschil
totale beroepsbevolking	174	386	106	113	109	47,9	49,7	+1,8
sekse								
man	46	205	102	111	107	49,2	51,2	+2,0
vrouw	128	183	111	118	114	45,8	47,3	+1,5
leeftijd								
15-24	-41	53	89	114	102	50,8	56,9	+6,1
25-34	43	81	104	109	106	47,9	48,9	+1,0
35-49	35	145	103	113	107	46,9	49,2	+2,3
50-64	134	107	129	125	127	47,9	47,2	-0,7
opleidingsniveau								
LO/MAVO/VBO	-41	89	96	110	103	49,5	53,0	+3,5
MBO/HAVO/VWO	57	164	104	112	108	53,5	54,0	+0,5
HBO/WO	157	133	117	123	119	38,3	39,5	+1,2

Bron: CBS Enquête Beroepsbevolking 1995, 1998

K. BREEDVELD

A. VAN DEN BROEK

De auteurs zijn werkzaam bij het Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

weekeindwerk. Bij ouderen en bij hoger opgeleiden was de stijging in het aandeel gespreid werkenden minder sterk of zelfs afwezig.

Toename nacht- en weekendwerk parallel met stijging banen

Onder de werkzame bevolking *als geheel* was de stijging van het aandeel gespreid werkenden bescheiden: het steeg van 47,9 procent in 1995 naar 49,7 procent in 1998. Nadere uitsplitsing leert dat in 1998 14,6 procent van de werkzame bevolking soms of regelmatig 's nachts werkte. Deze personen werken veelal ook in de avonden en weekeinden. Daarnaast werkte 18,3 procent wel 's avonds (en vaak ook in de weekeinden) maar niet 's nachts; en nog eens 16,8 procent wel in de weekeinden maar niet 's nachts of 's avonds. De voornaamste stijging (negentien procent) deed zich voor bij het avondwerk (niet in tabel). Bij het nachtwerk en bij het weekeindwerk was de toename in lijn met de toename van de arbeidsmarkt als geheel (tien procent). De sterkste stijging in gespreid werk deed zich niet zozeer voor bij de toch al erg 'flexibele' handel, maar bij bedrijfstakken met traditioneel weinig gespreid werk zoals financiële instellingen (van 26 procent naar 34 procent) en de bouw (van dertig naar 34 procent).

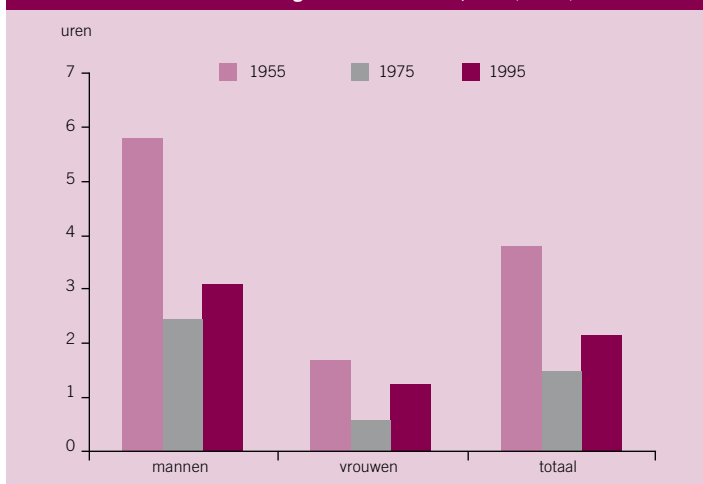
Lange termijn

Tussen 1995 en 1998 zijn er, volgens de *Enquête Beroepsbevolking*, per saldo meer gespreid dan regulier werkenden bij gekomen. Betekent dit dat Nederland op weg is om het werken 'van negen tot vijf' gedag te zeggen? Vooralsnog lijkt die stelling te voorbarig. Andere bronnen, zoals de arbeidsaanbodpanels van de OSA, de jaarlijkse onderzoeken *Werkgelegenheid en lonen* van het CBS en de diverse *Leefsituatie-onderzoeken* (eveneens CBS) suggereren dat de verhouding gespreid/regulier werkenden de afgelopen jaren constant is gebleven².

Behalve deze recente gegevens zijn ook cijfers beschikbaar die een beeld kunnen geven van ontwikkelingen op de lange termijn. Die cijfers zijn ontleend aan de 'tjudget-onderzoeken' van het CBS uit 1955 en 1962 en van het scp uit de periode 1975-1995³. Analyse van

figuur 1

Arbeid tijdens avonden (vanaf 17.30 uur), zaterdag (vanaf 12 uur) en zondag (vanaf 08.00 uur), 1955, 1975, 1995

die bestanden laat zien dat er tussen 1955 en 1995 eerder sprake is geweest van een daling dan van een stijging in het werken tijdens de avonden en weekeinden (figuur 1)⁴.

Werd in 1955 nog gemiddeld 3,8 uur per week in de avonden en weekeinden gewerkt, in 1975 was dat aantal gedaald tot 1,5 uur, om nadien weer wat te stijgen tot 2,2 uur (per week). De grootste verschillen doen zich bij de mannen voor. Van 5,8 uur in 1955 daalde het aantal uren in de avonden en weekeinden naar 2,4 uur in 1975, om daarna weer licht te stijgen tot 3,1 uur. Bij vrouwen daalde het aantal uren werk in de avonden en weekeinden van 1,7 uur per week in 1955 naar 0,6 uur in 1975, om tussen 1975 en 1995 weer te stijgen tot 1,2 uur.

Samenstelling beroepsbevolking

De daling in het avond- en weekeindwerk tussen 1955 en 1995 laat zich niet verklaren door lagere arbeidsparticipaties in 1995 en evenmin door de rol van de zaterdag, die in 1955 nog deels een werkdag was⁵. De daling hield veeleer verband met veranderingen in de samenstelling van de beroepsbevolking. Eind jaren vijftig, begin jaren zestig werkte een half miljoen personen in de landbouw en de visserij. Medio jaren negentig waren dat er 0,3 miljoen minder. Terwijl de beroepsbevolking in de genoemde periode met 1,7 miljoen personen steeg, daalde het aantal mensen dat in de industrie werkzaam was met ruim 0,2 miljoen. De grootste groei in werkgelegenheid sinds de late jaren vijftig kwam terecht bij de sector overige diensten (bestuur, onderwijs, zorg en welzijn; + 1,3 miljoen) en bij de zakelijke dienstverlening (+0,4 miljoen). Met uitzondering van de zorgsector komt arbeid in de avond, nacht en weekeinden in deze sectoren betrekkelijk weinig voor (aandeel gespreid werkenden in 1998 bij openbaar bestuur 33 procent, onderwijs 24 procent, financiën en zakelijke diensten 38 procent; werkzame bevolking als geheel vijftig procent). De ontwik-

keling richting een post-industriële economie heeft niet alleen geleid tot de vervanging van industrieterreinen door kantoorparken, maar ook tot de overgang van ploegenwerk naar kantoor tijden.

Sociale gevolgen

Dit historisch perspectief relateert de veronderstelde stijging van avond-, nacht en weekeindwerk. Toch willen we niet de indruk wekken dat er helemaal niets verandert in de organisatie van de (werk)-tijd. Ook het eerder aangehaalde scp tijdbudget-onderzoek geeft tussen 1975 en 1995 wel degelijk een toename te zien van gespreid werk (van 11,6 procent naar 13,3 procent van het totale werk) en van het aandeel gespreid werkenden (van 49 procent naar 55 procent⁶ van de werkzame bevolking. Bovendien valt met hetzelfde onderzoek aan te tonen dat een afnemend aandeel werkenden zijn of haar werkdag iedere dag op hetzelfde tijdstip begint of eindigt, en dat de variatie in de dagindeling tussen 1975 en 1995 significant is toegenomen⁷. Een zekere erosie van collectieve (arbeids-)ritmes is waarneembaar, die echter nog niet tot gevolg heeft gehad dat er op grote schaal in de avonden en weekeinden wordt gewerkt (laat staan in de nacht).

Minder lezen en mediagebruik

Over de gevolgen van deze 'individualisering van de tijd' zijn de meningen verdeeld. Sommigen zien er de voorbode in van een samenleving

die nooit meer stil staat, anderen beschouwen dat laatste juist als een voordeel en wijzen op groeiende mogelijkheden om zelf de tijd in te delen. In onderzoek naar de gevolgen van het werken in de avonden, weekeinden en nachten dienen zich twee hoofdlijnen aan. De eerste is dat nachtwerk negatieve gevolgen heeft voor het fysiek welzijn. Verstoringen van het slaap/waakritme leiden tot klachten over vermoeidheid, gebrek aan eetlust en andere fysieke ongemakken. Een tweede hoofdlijn is dat personen met avond-, nacht- en weekeindwerk problemen ervaren in het afstemmen van hun activiteiten met anderen. Men is aan het werk als anderen vrij zijn en is vrij als anderen werken of op school zitten, men werkt vaak niet iedere week of iedere dag op dezelfde tijden. Soms wordt een nieuw rooster niet eerder dan een maand of een week van tevoren vernomen. Hierdoor wordt het moeilijker om de tijd te plannen en met anderen af te spreken. Tabel 2 geeft aan wat de gevolgen zijn van deze 'synchronisatie-problematiek' voor verschillende activiteiten buiten het werk.

tabel 2

Relatie tussen tijdsbesteding aan (vrijtijds-)activiteiten en mate van spreiding van arbeidstijden, Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar, 1995

	uren betaalde arbeid 'buiten kantoor tijden' per week ^a			verband significant?
	0	1-8 uur	>8 uur	
Lezen	4,1	3,7	3,5	ja
elektronische media	11,7	11,4	9,0	ja
huiselijke sociale contacten	8,7	8,4	8,0	nee
contact met kinderen (uren per week)^b	1,6	1,8	1,5	nee
sociale participatie	2,0	1,9	1,1	ja
uitgaan	4,3	4,7	4,3	ja
sportbeoefening	1,6	1,3	0,9	ja
liefhebberijen	5,3	4,8	4,8	nee
gezelschap bij het avondeten (aantal keren per week)^c				
alleen	0,2	0,4	1,1	ja
partner	6,5	6,0	4,8	ja
kind(eren)	6,3	5,6	4,8	ja
partner en kind(eren)	6,2	5,4	4,3	ja

a Inclusief vervoertijd; gecontroleerd voor arbeidsduur, omvang huishoudelijke taken, sekse, leeftijd en opleiding.

b Werkenden met kinderen.

c Heeft alleen betrekking op mannelijke kostwinners.

Bron: Van den Broek e.a., 1999.

Werken in de avonden, nachten en weekeinden blijkt gepaard te gaan met minder lezen en media-gebruik, maar gaat niet ten koste van de interacties met huisgenoten. Lezen en media-gebruik zijn klaarblijkelijk zaken waar men gemakkelijker of eerder op bezuinigt dan op het contact met huisgenoten. Wel blijken mannelijke kostwinners met avond-, nacht- en weekeindwerk 's avonds minder vaak met de rest van het gezin te eten. Onderzoek naar ploegenwerk uit de jaren vijftig wees globaal hetzelfde uit: 'Van schadelijke uitwerking van zondagsarbeid op gezinsleven, sociale contacten en ontspanning der continu-arbeiders kan niet zonder meer gesproken worden⁸.'

De constante tijdsbesteding aan huiselijke contacten suggereert dat men deze contacten anders weet te organiseren. Gespreid werkenden hebben bijvoorbeeld meer mogelijkheden om doordeweeks overdag hun kinderen te zien. Ook blijken zij hun arbeidstijden in de praktijk enigszins te kunnen plooiën, bijvoorbeeld door diensten onderling te ruilen of door bij hun werkgever voorkeuren voor bepaalde dagen of uren op te geven.

Van de actieve vormen van vrijetijdsbesteding ondervinden uitgaan en liefhebberijen geen invloed van het werken in de avonden, nachten en weekeinden. Wel is er een relatie met het sporten en met de 'sociale participatie', waaronder vrijwilligerswerk. Gespreid werkenden besteden hier minder tijd aan dan regulier werkenden. Schijnbaar vallen deze activiteiten minder gemakkelijk te plooiën in de tijd, of ligt daar niet de eerste prioriteit.

Hoe verder?

De gepresenteerde gegevens wijzen niet op een grootschalige toename van het werken in de avonden, nachten en weekeinden. Op de lange termijn is zelfs eerder sprake van een daling van 'gespreid' werk. Weliswaar heeft de helft van de werkenden te maken met avond-, nacht en/of weekeindwerk, de bulk van het werk vindt nog steeds doordeweek overdag plaats. De grootste nadelige gevolgen avond-, nacht en weekeindwerk lijken zich voor te doen bij de sport en bij zaken als vrijwilligerswerk. Contact met de huisgenoten lijkt niet onder het gespreid werken te lijden en evenmin is er onvoldoende gelegenheid om hobby's uit te oefenen of om uit te gaan. Vanuit fysiek oogpunt is vooral van belang dat nachtwerk beperkt blijft.

Hoe de werktijden zich de komende tijd zullen ontwikkelen, blijft een open vraag. Flexibilisering, individualisering, globalisering en toenemend ict-gebruik suggereren dat in de toekomst minder mensen om vijf uur in de file zullen zitten teneinde om zes uur aan tafel te gaan. Toch moet het effect hiervan op de indeling van de tijd niet worden overschat. Ook de nieuwe economie draait voor een groot deel op interactie en communicatie, en daarmee op gelijktijdigheid. Weinig mensen willen hun werkdag voor zes uur of na tien uur beginnen. Uitgaan blijft leuker op vrijdag of zaterdag dan op maandag.

Het stijgend aandeel hoger opgeleiden in de werkzame bevolking suggereert daarbij dat in de nabije toekomst meer mensen in staat zullen zijn om zelf hun werktijden in te delen. Naast wat meer thuiswerk – ook in de avonden en weekeinden – betekent dat vooral meer kantooruren, inclusief de mogelijkheid om daar

van tijd tot tijd van af te wijken. Uit het oogpunt van rechtvaardigheid is het van belang dat een dergelijke 'tijd-soevereiniteit' niet het voorrecht blijft van een arbeids-elite, maar ook beschikbaar komt voor werkenden aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Wellicht dat de huidige krapte op de arbeidsmarkt hier heilzaam kan werken.

Tegelijk is het diezelfde krapte op de arbeidsmarkt die, via substantiële verlengingen van de arbeidsduur, het schrikbeeld van een gejaagde 24-uurs economie werkelijkheid zou kunnen doen worden. Als taakcombinerende deeltijders voltijd gaan werken en als atv- en compensatiedagen wegvallen, verdwijnt het laatste beetje rek uit de agenda en rest er geen andere keuze dan na werktijd boodschappen te doen, kappers te bezoeken of de loodgieter te bestellen. Noch voor (hoger opgeleide) consumenten noch voor (lager opgeleide) aanbieders van die diensten is dat een wenkend perspectief.

1 Zie verder CBS, *Enquête Beroepsbevolking 1998*, Heerlen, 1999, blz. 22.

2 Zie voor de OSA-cijfers D. Fouarge, M. Kerkhofs, J.P. Vosse en C. de Wolff, Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarkt-onderzoek, *Tendrapport aanbod van arbeid 1999*, Tilburg, 1999. Voor de cijfers uit de CBS-statistiek, zie: K. Breedveld, *Werkgelegenheid en lonen: regelmatig onregelmatig. Spreiding van arbeidstijden en de gevolgen voor vrije tijd en recreatie*. Amsterdam, Thela Thesis, 1999. Zie voor de cijfers uit het CBS Leefsituatie-onderzoek I. Houtman, P. Smulders en J. Klein Hesselink, Trends in arbeid 1999, TNO Arbeid/Samsom, Alphen aan de Rijn, 1999. Waarom de *Enquête Beroepsbevolking* de enige bron is waarin sprake is van een groei in het aandeel gespreid werkenden, is niet direct duidelijk.

3 Zie voor een overzicht van oud en recent tijdbudget-onderzoek in Nederland A. van den Broek en K. Breedveld, Tijdsbestedings-onderzoek in Nederland, *Sociale Wetenschappen*, 2000, nr 2. Te verschijnen.

4 Over nachtwerk zijn geen gegevens beschikbaar.

5 Breedveld, *op cit.*, blz. 69-96.

6 Uit de verschillen tussen het aandeel gespreid werk en het aandeel gespreid werkenden valt op te maken dat ook gespreid werkenden veel doordeweek en overdag werken.

7 A. van den Broek, W. Knulst en K. Breedveld, *Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland, 1975-1995*, SCP/Elsevier, Den Haag, 1999.

8 M. Thung, *Werken op zondag. Een onderzoek naar meningen van ploegarbeiders*, Contactgroep opvoering productiviteit, Den Haag, 1962.